

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies is a double-blind peer-reviewed, open-access journal published to reach excellence on the scope. It considers scholarly, research-based articles on all aspects of economics, finance and accounting. As an international congress aimed at facilitating the global exchange of education theory, contributions from different educational systems and cultures are encouraged. It aims to provide a forum for all researchers, educators, educational policy-makers and planners to exchange invaluable ideas and resources.

Пул Маблағлари Ҳисобини Молиявий Ҳисоботнинг Халқаро Стандартлари Асосида Тақомиллаштириш

Рахмонов Шерзод Шеркулович

ISFT институти “Фундаментал иқтисодий фанлар” кафедраси доценти

Бугунги кунга келиб рақамли технологиялар иқтисодиётимизнинг жадал ривожланишида муҳим воситалардан бирига айланмоқда. Электрон тижоратнинг ривожланиши, турли тўлов хизматларини етказиб берувчилар ўртасида рақобат муҳитининг шаклланиши ва кучайиши, чакана тўловлар бўйича транзакцион харажатлар қисқартирилишини, шунингдек, тўловларни амалга оширишда молиявий институтларнинг воситачилигини талаб этмайдиган инновацион ва жозибадор тўлов воситаларининг жорий қилинишини тақозо этди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилиниши¹ электрон пуллар муомаласини, жумладан, электрон пулларни чиқариш, фойдаланиш ва уларни қоплаш бўйича амалга ошириладиган фаолиятнинг ҳуқуқий асосини яратиб берди.

Қонун қабул қилингунига қадар тўлов тизимлари субъектлари, хусусан, тўлов ташкилотлари фаолиятини назорат қиладиган ваколатли давлат органи мақоми белгиланмаган ҳамда электрон пуллар муомаласини тартибга соладиган нормалар мавжуд бўлмаган. Бу эса ўз навбатида, тўлов хизматлари бозорида янги тўлов хизмат турларини жорий этишни кенгайтиришга ҳамда тўлов хизматларини етказиб берувчилар ўртасида рақобатнинг кескин ривожланишига имкон бераётган эди.

Тўлов хизматларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари, экинликлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ушбу қонун қабул қилиниши билан бу вазифалар бошқа хорижий давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб банк тизимининг регулятори бўлган Марказий банк зиммасига юклатилди. Шу тариха тўловлар ва тўлов тизимлари соҳасидаги муносабатлар тартибга солинди.

Шунингдек, ушбу қонуннинг қабул қилиниши:

тўловлар ва тўлов тизимлари соҳасида ягона давлат сиёсатини юритишни, ягона норматив-ҳуқуқий база яратилишини;

¹ Ўзбекистон Республикасининг 01.11.2019 йилдаги “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги ЎРҚ-578-сон Қонуни, (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.11.2019 й., 03/19/578/3986-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон; 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон; 21.04.2022 й., 03/22/765/0332-сон)

1. Марказий банк томонидан тўлов хизматлари бозорини, тўлов тизимлари, тўлов тизимларининг операторлари ва тўлов хизматларини кўрсатувчиларнинг фаолиятини самарали назорат қилинишини;
2. тўлов хизматларининг оммабоплиги ва шаффофлигини оширишни, жумладан узоқ ва чекка ҳудудларда ҳам кенгайтишини;
3. электрон пуллар муомаласига доир муносабатларни ва унинг иштирокчилари фаолиятини тартибга солинишини таъминламоқда.

Қонун кучга кирган – 2020 йилнинг 3 февралдан бугунги кунга қадар Марказий банк томонидан 2 та тўлов тизими операторлари (“Ягона умумреспублика процессинг маркази” МЧЖ ва “Миллий банклараро процессинг маркази” МЧЖ) ҳамда 17 та юридик шахсларга тўлов ташкилоти фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берадиган лицензиялар тақдим этилди.

Шу билан бирга, 10 дан зиёд электрон пуллар тизими (OSON, CLICK, E-Card, Apelsin ва ҳ.к.) Марказий банкнинг электрон пуллар тизими реестрига киритилди.

Ушбу қонун асосида “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида электрон пулларни чиқарилиши ва муомалада бўлиши қоидалари”² ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Электрон тижорат тўғрисида”ги Қонуни³ ишлаб чиқилиб давлат рўйхатидан ўтказилди.

Мазкур ҳужжатлар жаҳон тажрибасига таянган ҳолда, электрон пуллар тизими фаолиятини ташкил этиш, электрон пуллар муомаласи, электрон пуллар тизимида рискларни бошқариш ҳамда тизимда хавфсизликни таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилди.

Унда электрон пуллар тизимига оид асосий тушунчалар, шу жумладан, “айирбошлаш операцияси”, “бир ва кўп эмитентли электрон пуллар тизими”, “олдиндан тўланган карта”, “электрон пуллар тизимининг агенти”, “электрон ҳамён” ва соҳага оид бошқа терминларга батафсил тушунтиришлар берилган.

1-расм. Электрон пул тизими субъектлари

² Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг 2020 йил 15 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида электрон пулларнинг чиқарилиши ва муомалада бўлиши қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 13/3-сон қарори. [Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2020 йил 29 апрелда рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами 3231] (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.04.2020 й., 10/20/3231/0529-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 28.07.2021 й., 10/21/3313/0724-сон)

³ Ўзбекистон Республикасининг 29.09.2022 йилдаги “Электрон тижорат тўғрисида”ги ЎРҚ-792-сон Қонуни. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 30.09.2022 й., 03/22/792/0870-сон)

Хужжатга мувофиқ, электрон пулларнинг чиқарилиши эмитент томонидан жисмоний шахс ёки электрон пуллар тизимининг агентидан қабул қилинган пул маблағлари доирасида электрон пуллар тизими қоидалари ҳамда электрон пулларни чиқариш, улардан фойдаланиш ва уларни қоплаш тўғрисидаги шартномага асосан амалга оширилади.

Эмитент томонидан электрон пулларнинг чиқарилиши учун жисмоний шахс нақд пул ёки нақд пулсиз шаклда пул маблағларини тақдим этиши зарур. Ушбу пул маблағлари эмитент томонидан ҳисоб-китоб банкида очилган махсус ҳисобвараққа кириш қилиниши таъминланади (3.2-расм).

Электрон пулларни жисмоний шахсга ва электрон пуллар тизимининг агентига реализация қилиш электрон пуллар тизими томонидан ҳар бир электрон пуллар эгаси учун шакллантириладиган электрон ҳамёнга эмитентдан сотиб олинган электрон пулларни кириш қилиш йўли билан амалга оширилади.

Эмитент ёки оператор билан тузилган шартнома асосида электрон пуллар тизимининг агенти электрон ҳамёнга эга бўлган жисмоний шахсларга ушбу пулларни реализация қилиш ёки уларни қоплаш мақсадида электрон пулларнинг номинал қиймати бўйича унинг эгаси бўлган жисмоний шахсдан сотиб олиши мумкин.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эмитент томонидан чиқариладиган электрон пуллар фақат миллий валютада номиналлаштирилган бўлиши шарт.

2-расм. Электрон ҳамёнларни тўлдириш йўллари

Эмитент ва электрон пуллар тизимининг агенти томонидан электрон пулларни чиқаришда унинг эгасига электрон пулларни реализация қилинганлиги ва электрон пулларнинг эгаси электрон пулларни сотиб олганлигини тасдиқловчи квитанция ёки бошқа тасдиқловчи ҳужжат қоғоз шаклда ёки электрон шаклда тақдим этилади.

Қоидага кўра, электрон пулларнинг эгаси бўлган жисмоний шахс электрон пуллардан тўловларни ва электрон пуллар тизимининг қоидаларида белгиланган ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига зид бўлмаган шартлар асосида эгасидан электрон пулларни мазкур тизимнинг бошқа иштирокчисига ўтказиш орқали бошқа операцияларни амалга ошириш мақсадида фойдаланади (3-расм).

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида реализация қилинган товарлар, ишлар ва хизматлар учун тўловларни амалга оширишда фақат республикамиз ҳудудида чиқарилган

электрон пуллар қабул қилиниши белгиланган.

3-расм. Электрон пулдан фойдаланиш йўналишлари

Электрон пуллар тизимида ҳар бир электрон пуллар эгасига мазкур тизим қоидалари, электрон пулларни чиқариш, фойдаланиш ва уларни қоплаш тўғрисидаги шартнома ҳамда эмитент ва оператор ўртасида тузилган шартномага мувофиқ электрон ҳамён шакллантирилади ёки олдиндан тўланган карта (prepaid card) кўринишида эмитент, оператор ёки электрон пуллар тизимининг агенти томонидан берилади (4-расм).

4-расм. Электрон пул тизимидаги электрон ҳамён турлари

Оператор электрон пулларни айирбошлаш операцияларини турли электрон пуллар тизимлари ҳамда кўп эмитентли электрон пуллар тизими доирасида амалга ошириши мумкин.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси норезиденти томонидан чиқарилган чет эл валютасида номиналлаштирилган электрон пулларни айирбошлаш операциялари мазкур субъект билан шартномаси мавжуд бўлган тақдирда эмитент томонидан амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

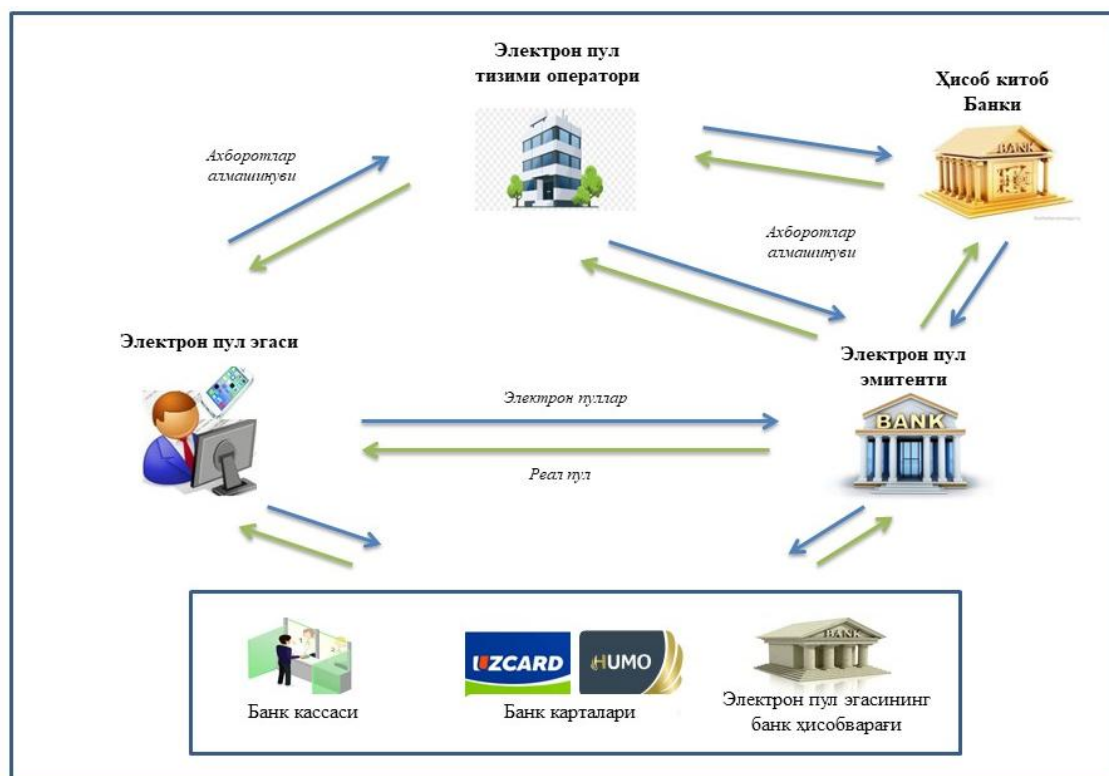
Электрон пуллар эгаси товарлар, ишлар ва хизматларни харид қилиш учун якка тартибдаги тадбиркорлар ва юридик шахсларга тўловни амалга ошириш мақсадида электрон пулдан фойдаланиши мумкин. Бунда эмитент ёки оператор томонидан якка тартибдаги тадбиркорлар ва юридик шахсларга махсус электрон ҳамёнлар шакллантирилади. Ушбу электрон ҳамёнларга фақат реализация қилинган товарлар, ишлар ва хизматлар учун электрон пулларни, кейинчалик банк ҳисобварақларига уларнинг номинал қийматига тенг бўлган пул маблағлари суммасини ўтказиш мақсадида қабул қилинади. Якка тартибдаги тадбиркорлар ва юридик шахсларнинг махсус электрон ҳамёнларидаги электрон пуллар мазкур тизимда қайта реализация қилинишига йўл қўйилмайди.

Эмитент электрон пуллар эгаси томонидан тақдим қилинган электрон пулларни мазкур тизим қоидалари ҳамда эмитент ва электрон пуллар эгаси ўртасида тузилган электрон пулларни чиқариш, улардан фойдаланиш ва уларни қоплаш тўғрисидаги шартномага мувофиқ нақд пулга алмаштириш ёки нақд пулсиз маблағларни электрон пуллар эгасининг банк ҳисобварағига кирим қилиш орқали қоплайди (5-расм). Бунда эмитент томонидан:

электрон пуллар эгаси – жисмоний шахснинг банк ҳисобварағига тегишли сумма кирим қилинган ёки унга нақд пул маблағи берилган пайтдан бошлаб;

электрон пуллар эгаси – якка тартибдаги тадбиркор ва (ёки) юридик шахснинг банк ҳисобварағига тегишли маблағ кирим қилинган пайтдан бошлаб электрон пуллар қопланган ҳисобланади.

Эмитент томонидан электрон пулларни қоплаш операцияси амалга оширилганлиги тўғрисида электрон пуллар эгасига қоғоз ёки электрон шаклда қвитанция берилади.

5-расм. Электрон пул тизимида электрон пулни қоплаш жараёни

Шу ўринда эътибор қаратиш керак, эмитент электрон пулларни чиқариш бўйича фаолиятини тугатадиган тақдирда, камида ўттиз кун олдин Марказий банкка мазкур белгиланган шаклда хабарнома юборади ва бу ҳақида ўзининг расмий веб-сайтида эълон қилиши, шунингдек, электрон пуллар эгаларини ва электрон пуллар тизимининг бошқа

субъектларини оммавий ахборот воситалари, жумладан, электрон воситалар орқали мазкур фаолиятни тугатаётганлиги ҳақида хабардор қилиши зарур. Агар эмитент томонидан белгиланган муддат якунлангандан сўнг электрон пуллар эгаси томонидан мурожаат қилинмаган тақдирда, уларнинг электрон ҳамёнидаги электрон пуллари эмитент томонидан мажбурий равишда қопланади. Эмитент томонидан мажбурий равишда қопланганидан сўнг электрон пуллар эгалари белгиланган тартибда шахсини тасдиқловчи ҳужжат ёки уларга олдиндан юборилган кодли маълумотни тақдим этиш орқали пул маблағларини олишлари мумкин.

Шу билан бирга, ҳужжатда электрон пуллар тизимида хавфсизликни таъминлаш ва рискларни бошқариш борасида ҳам эмитент ва оператор томонидан амалга оширилиши зарур бўлган чора-тадбирлар батафсил ёритилган.

Умуман олганда, мамлакатимизда тўлов хизматлари бозорини кенгайтириш орқали электрон тижоратни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, товарлар (хизматлар)ни интернет тармоғи орқали реализация қилиш бўйича замонавий механизм ва тартиб-таомилларни жорий қилиш, маҳаллий тадбиркорлик субъектларининг товарлари ва хизматларини сотиш географиясини кенгайтириш ва ҳажмини ошириш кўзда тутилган. Шунингдек, тўлов хизматлари бозорида замонавий тўлов имкониятларини шакллантириш орқали электрон пуллар тизимининг субъектлари ҳисобланган жисмоний шахслар ва тадбиркорлик субъектлари учун харажатларни оптималлаштириш бўйича қўшимча имкониятлар ҳозирланади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси норезиденти билан шартнома имзолаган эмитент томонидан мазкур норезидентнинг чет эл валютасида номиналлаштирилган электрон пуллари айирбошлаш операцияларининг амалга оширилиши натижасида маҳаллий электрон пул тизимларининг хорижий электрон пул тизимларига интеграция қилинишига шарт-шароит яратилади.

Бир сўз билан айтганда, электрон пуллар тизимининг яратилиши ва жорий этилиши инновацион тизимли жараён бўлиб, ҳисоб-китобларни амалга оширишда замонавий ИТ ва технологик ечимларга асосланган ҳолда тўловларни тезкор ва қулай усулда амалга ошириш имконини беради. Бунда айнан “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида электрон пулларни чиқарилиши ва муомалада бўлиши қоидалари” ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Биз электрон пулнинг афзалликларини санаб ўтаемиз:

1. Электрон пуллар туфайли истеъмолчи ўз маблағларини мустақил равишда бошқариш имкониятига эга, чунки электрон пул билан тўлов харидор ва сотувчининг бир жойда бўлишини талаб қилмайди. Бу шуни кўрсатадики, у қаерда бўлмасин, куннинг исталган вақтида Интернетдан фойдаланган ҳолда ўз аккаунти орқали исталган операцияларни, жумладан, товарлар ва хизматлар учун тўловни амалга ошириши мумкин.
2. Вақт ўтиши билан ЭМФдан фойдаланиш хавфсизлигига кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Тўловчи ва олувчи электрон пул ўтказмаларини ўтказишда уларнинг нусхаси кўчирилмаслигига ишонч ҳосил қилишлари керак. Замонавий криптографик технологиялардан фойдаланган ҳолда, мутахассислар транзакция хавфсизлигининг юқори даражасини ва пул хавфсизлигини кафолатлайди. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, электрон пул ташувчиси йўқолган ёки ўғирланган тақдирда эгаси ташувчини ва амалга оширилган операцияларни блокклаши мумкин.
3. Товар ва хизматлар ҳақини тўлашда харидор тўлиқ анонимликни сақлайди, бу муҳим транзакциялар учун шарт.
4. Электрон пулнинг амал қилиш муддати йўқ, улар ўз қийматини сақлаб қолади ва эскириш ва йўқ бўлиб кетишдан ҳимояланади.

5. Аксарият тўлов тизимлари паст номиналдаги тўловларни қўллаб-қувватлайди.
6. ЭМФ ёрдамида транзакциялар нархи нақд пул, чеклар, кредит карталаридан анча паст. Электрон пулларнинг афзаллик жиҳатлари билан бир қаторда қуйидаги камчиликлари ҳам мавжуд:
  1. Электрон ёрдамида тўловларни амалга ошириш пул махсус техник қурилмалар ва уларнинг дастурий таъминоти мавжудлигини назарда тутаяди, уларнинг ишлашида кўпинча турли хил носозликлар юзага келади.
  2. Электрон пулларни ўғирлаш учун электрон тизимларни бузиш эҳтимоли юқори, бунга технологиянинг жадал ривожланиши ёрдам беради.
  3. Электрон тўлов тизимларини жорий этиш учун қоида тариқасида энг янги технологиялар қўлланилади, бу, албатта, тўлов жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ харажатларнинг ошишига олиб келади.
  4. Кредит ташкилоти банкрот бўлган тақдирда тижорат ёки нотижорат корхоналар учун электрон пул хавфсизлиги катта муаммо бўлиб қолмоқда.
  5. Электрон тўлов тизимларига жамоатчилик ишончининг йўқлиги.

Умуман олганда, электрон пулларнинг хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида қўлланилиши уларнинг реализация имкониятларини янада ошишига хизмат қилади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин барча соҳалар сингари иктисодий соҳанинг назарий жиҳатини ҳам ҳалқаро стандартлар даражасига олиб чиқилмоқда.

Тайёр маҳсулотлар (иш ва хизмат)лар тушумидан келиб тушган пул маблағларини топиш учун соф сотиш (тушум) ҳажмини савдо дебиторлик қарзлари (олинадиган счётлар) бўйича қарзларнинг ўзгаришига қайта ҳисоблаш керак. Савдо дебиторлик қарзлари деганда, хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолияти бўйича ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотлар (иш ва хизматлар)ни сотиш натижасида харидор ва буюртмачиларнинг қарзлари тушунилади. Асосий фаолияти бўйича пул тушумларини савдо дебиторлик қарзларига боғлиқ ҳолда аниқлашда мантикий қоидалар амал қилади. Агарда савдо дебиторлик қарзлари ҳисобот даврида охирида ҳисобот даврининг бошига нисбатан камайса, бу пул оқимларига ижобий таъсир кўрсатиб унинг ошишига олиб келади. Агарда савдо дебиторлик қарзлари ҳисобот даврининг охирида ҳисобот даврининг бошига нисбатан кўпайса бу пул оқимларига салбий таъсир кўрсатади, яъни пул оқимларининг камайишига олиб келади.